

Makale Türü: Derleme

Geliş Tarihi: 28.10.2020

Kabul Tarihi: 15.11.2020

19. YÜZYILIN SONU İLE 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA KIRGIZLARIN MİLLİ EĞLENCERİ VE OYUNLARI

Prof. Dr. Mehmet TÜRKMEN*

Öz

Bu çalışma, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Kırgızların milli eğlenceleri ve burada yapılan oyunlarının bünyesinde taşıdığı kültürel unsurların izlerini sürüp, sosyal yapı ve yaşayıştaki yerini tespitte çalışacaktır.

Mİllî eğlencelerde sergilenen geleneksel oyunlar, kültürel bir temsil işlevi de görmektedir. Herhangi bir geleneksel oyunu insanlar oynadıklarında, toplumlarının temsili kültürel özellikleri için semboller, işaretler ve kodlar da yaşarlar. Geleneksel sporların fikri ve şekli yönü ile ulusal duygular hakkında fikir de vermektedir. Halkı bir araya getiren semboller, yapılan merasim ve ritüeller toplumda bireyler arasındaki bağları güçlendirip, sosyal bütünleşmeyi sağladığı gibi, spor geleneği aracılığıyla geleneklerini sürdürmesine, değer yargılarının ve törelerin kökleşmesine yardım ederek toplumu canlı bir biçimde ayakta tutar. Kırgız milli eğlence ve geleneksel spor oyunlarını anlamak, şüphesiz Kırgızların ve hatta diğer Türk halklarının sosyal hayatına da ışık tutacaktır.

Kırgız milli şenlikleri ile burada yapılan geleneksel oyunları tanımlamayı; şenliklerde yapılan oyunların şekli ve fikri unsurlarında bulunan birtakım sosyal-kültürel kurumları, milli ve dini unsurları tanımlamayı; değişim veya dönüşümüne uğramış, kaybolmuş ve kaybolmaya yüz tutmuş, önemli kültür unsurlarını açıklayıp anlamlandırarak restorasyonunu sağlayabilmek amaçlanmıştır.

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarıyla sınırlandırılmış kronolojik çerçevede, niteliksel yaklaşım içinde yer alan desenlerden betimsel araştırma ve karşılaştırma modeli kullanılmıştır.

Kırgızların milli şenlikleri siyasi, dini, iktisadi, ailevi vb. sosyal yapı ve yaşayışlarının her safhasında yer almış, bu etkinliklerde yapılması kadim bir adet olan geleneksel oyunlar, çalışmanın yapıldığı dönemde de yoğun bir şekilde icra edilmiştir. Oyunlardaki İslamî olarak nitelenen ritüellerin yüzeysel, asıl özünde şamanizm ve totemciliğin yattığı anlaşılmaktadır. Kırgızlarda kabilecilik anlayışının ulus bilincinin önüne çıkması, oyunlarda hileler yapılmasına ve çatışmalar-

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu & Muş Alparslan Üniversitesi, turkmenafsin@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5926-7522.

Not: Bu çalışma, KTMU-BAP-2018.GOSAUM.01 numaralı "Kırgızistan ve Türkiye'de Geleneksel Atlı Sporların Araştırılması" başlıklı projeden üretilmiştir.

ra vesile olmuştur. Çarlık Rusyası'nın Türkistan hakimiyeti ve ardından Sovyet ideolojisinin tahammülsüzlüğü, bu şenlik ve oyunları iktisadi hayattan ve kültürel kodlardan koparma sürecini başlatmış, savaş karakterli oyunlar yasaklanmış ve bazı oyunlar da milli niteliklerini yitirmiştir. Ama Kırgızlar, milli kimliklerini yitirme endişesi ile oyunları kültürel miraslarının bütünleyicisi ve koruyucusu olarak görüp, uygulayarak geleneksel bağın sürekliliğini sağlayabilmişlerdir.

Anahtar kelimeler: Kırgızlar, Milli Eğlence, Milli Oyunlar, Yas Merasimi.

At The End Of The 19th Century With The Beginning Of The 20th Century: Kyrgyzs National Entertainments And Games

Abstract

This work, At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, it will try to trace the cultural elements of the Kyrgyz national entertainment and the games played here, and try to capture their place in social structure and life.

Traditional games performed at national entertainment also serve as a cultural representation. When people play any traditional game, they also experience symbols, signs and codes for the representative cultural features of their society. It also gives an idea about the direction and shape of traditional sports and national feelings. Symbols that bring the people together, ceremonies and rituals strengthen the bonds between individuals in the society, provide social integration, and maintain their traditions through the tradition of sports, it keeps the society alive by helping values and customs to take root. Understanding the Kyrgyz national entertainment and traditional sports games, it will undoubtedly shed light on other aspects of the social life of the Kyrgyz and even other Turkish peoples.

To define Kyrgyz national festivals and traditional games held here; some social-cultural institutions included in the form and intellectual elements of the games held in festival events, to define national and religious elements; it is aimed to provide restoration by explaining and making sense of important cultural elements that have changed or transformed, lost and disappeared.

Descriptive research and comparison model, which is one of the patterns within the qualitative approach, was used in a chronological framework limited to the end of the 19th century and the beginning of the 20th century.

Kyrgyz national festivals are political, religious, economic, family and so on. took part in every stage of their social structure and life, it has been observed that traditional games, which are an ancient tradition to be performed in these activities, were performed intensively during the limits of the study. It has been understood that the rituals described as Islamic in the plays consist of polish, and that shamanism and totemism lie at the core. The fact that the understanding of tribalism came before the national consciousness in the Kyrgyz has led to cheating and conflicts in games. Tsarist Russia's domination of Turkestan and then the intolerance of Soviet ideology initiated the process of separating these festivals and games from economic life and cultural codes, games with war character were banned and some games lost their national qualities. However, the Kyrgyz, with the concern of losing their national identity, they were able to ensure the continuity of the traditional bond by seeing and applying games as supplements and protectors of their cultural heritage.

Keywords: Kyrgyzs, National Entertainment, National Games, Mourning Ceremony.

Giriş

Bireyin yaşadığı sosyal ortam, ortak anıların biçim ve içeriği için bir çerçeve oluşturur. Tarihsel yorumlar ve algı örüntüleri, bireysel ve kolektif bellek arasındaki karşılıklı ilişkiden kaynaklanmaktadır. Kırgızlar, Türk toplulukları içerisinde geleneksel kültür unsurları, folklorik tüketimleri ve arketip kültür kodları sosyal ve beşeri bilimciler tarafından en çok araştırılmaya tabi tutulanlardır. Araştırmacıların Kırgız kültürü hakkında en çok odaklandıkları konu milli eğlenceler ile bu eğlencelerde sergilenen ve yarış özelliği taşıyan geleneksel sporlar ve de eğlence özelliği taşıyan oyunlarıdır. Dolayısıyla eğlence kültüründe, geleneksel sporların kökenine inebilme ve karakterini tahlil edebilmede, teorik ve pratik açıdan incelenmesinde, unutulmuş ve unutulmaya yüz tutmuşları gün yüzüne çıkarmada, bilinmeyen yönleri ve orijinal adlarıyla doğru yansıtma Kırgızlar, Türk halkları içerisinde en potansiyel kaynaklara sahiptirler. Spor oyunları ve bunun kültür alanı belli bir grubun değerlerini, törelerini, yaşam biçimlerini ve sporun yaşam tarzındaki yerini ifade eder. Toplum kavramı gibi kültür kavramı da sosyolojik, antropolojik, etnografik ve tarihsel bir spor çalışmasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Araştırmacıyı, belirli bir kültürel ortamda oyundaki anlam, sembol, ritüel ve güç ilişkilerini dikkate almaya teşvik eder. Bir oyuncunun davranışları, mahalleden topluma sosyal grubun kültürünün normlarına ve değerlerine bağlıdır. Çünkü geleneksel oyun ve spor, bir milli kültür ürünü ve bu kültürün amblemidir. Bu nedenle oyuna dayalı pratiklerin derin bilgisi, bir toplumu tanımak için önemli bir unsurdur. Çalışmanın kronolojik çerçevesi 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarıyla sınırlanmıştır.

Çalışmanın önemi: Nesiller arasında milli kimliğin ve geleneksel bağlan-tının korunmasına yardımcı olan eğlence kültürünün en önemli unsurlarından biri özgün geleneksel spor oyunlarıdır. Bu spor oyunları fiziki olduğu kadar fikri ve ahlaki bakımdan önem arz etmektedir. Eğlencelerde sergilenen oyunlar aynı zamanda kültürel bir temsil işlevi görmektedir. Herhangi bir geleneksel oyunu insanlar oynadıklarında, toplumların kültürel özellikleri için semboller, işaretler ve kodlar da yaşarlar. Aynı zamanda geleneksel sporların varlığı ve popüleritesi, ulusal duygular hakkında fikir de verebilir. Halkı bir araya getiren semboller, yapılan törenler toplumda bireyler arasındaki bağları güçlendirip ortaklığı pekiştirdiği gibi, spor geleneği aracılığıyla geleneklerin sürdürülmesine, inançların tazelenmesine, değer yargılarının, törelerin kökleşmesine yardım ederek toplumu canlı bir biçimde ayakta tutar. Bu bağlamda, kültürümüzün en göze çarpan yönelimlerini özetlemeye çalışırsak, bugün bunun için geleneksel spordan daha verimli bir alan bulamayız.

Ayrıca, eğlencelerde ritüel katılımcılar için çıktı olarak, öncelikle grup dayanışması ve grup üyeliği duygusunu ortaya koyabilir. Ritüele katılanlarda oluşan duygusal enerjiyle kendine güven, zevk, güç vb. duygusal hisler oluşur. Ritüelin gerçekleştirilmesi sırasında kullanılan semboller, kelimeler, jest ve mimikler yoluyla kolektif birleşim sağlanır. Diğer taraftan grup üyeleri arasında, grubu bir arada tutan semboller yoluyla oluşan kutsal bağlılık duy-

gusu ahlaki hisleri de güçlendirir. Unutulmuş veya unutulmaya yüz tutmuş milli sporların içerik ve ritüellerinin incelenmesi, olumlu geleneklerin restorasyonunu sağlayabilmektedir.

Çalışmanın amacı: Ekim Devrimi'nden önce (özellikle 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başını kapsayan dönemde) Kırgızların milli eğlencelerine ait en önemli özelliklerini belirlemek ve açıklamaktır. Bununla birlikte Çarlık ve Sovyet Rusya müdahalesinin söz konusu eğlenceler ve burada sergilenen oyunların milli niteliklerine ne gibi etkileri olduğu sorusuna yanıt aramaktır. Ayrıca bilindiği üzere Türkler Türkistan coğrafyasında daha ziyade ferdiyetçi temayüle dayalı boylar halinde yaşamışlar ve bu yaşam biçimi kabilecilik anlayışını millet bilincinin önüne taşımıştır. Bu bağlamda Kırgızlardaki kabilecilik anlayışının eğlence ve bunlarda sergilenen oyunların milli bünyede olumlu ve olumsuz etkileri olduğunu irdeleyip, sonuçta rapor haline getirmektedir.

Kırgızları Geleneksel Oyunlara ve Bu Oyunların Tüketildiği Milli Şenliklere Hazırlayan Genel Faktörler

Dışarıdan birisi için Kırgız geleneksel sporunu anlamak, şüphesiz Kırgızların ve hatta diğer Türk halklarının sosyal hayatının diğer yönlerine de çok fazla ışık tutar. Kırgızların geleneksel spor oyunları ve bunların uygulandığı toy (şenlik), aş (yuğ/yas) merasimi ve her türlü sosyal-ekonomik, ailevi, dinsel ve seküler tören kültürü, halkın gelişimi ve sürekliliği için kendisine özgü olan iktisadi yaşamı ve bu yaşamı besleyen coğrafi ortamı olan geleneksel kaynaklara dayanmaktadır. Ayrıca asırlardır Isık-Köl ve çevresi Türklerin buluşup kaynaştığı, milli sporların oynandığı coğrafya olmuştur. Tarihteki en eski Türk devletlerinden birini kurmuş olan ve “*Moğalistan'ın güçlü aslanları*” olarak bilinen “*Kırgızlar, Türk bozkır kültürünün oluştuğu ve geliştiği coğrafyalarda yaşamış, konup-göçtükleri yerleşim yerlerini, iktisadi ve sosyal hayat sahalarını buna göre tayin etmişlerdir.*”¹

Kırgızlar Türk halkları içerisinde ilk devlet kuranlardan olmasına rağmen bu, devlet hayatları oldukça kısa sürmüş, çoğu zaman Türk hanlık veya hanedanlıklara bağlı olarak yaşamışlar, Rusya ve Sovyet örneğinde olduğu gibi bazen de başka ulusların egemenlikleri altına girmişlerdir. Bu durum, Kırgızlarda milli kimliklerini yitirme endişesine yol açmıştır. Oysa konar-göçer Türk halklarının kırsal ortamında, geleneksel spor oyunları milli kimliğin birçok özelliğini koruyordu. Bunun nedeni, doğa unsuruyla sürekli mücadeledeki bozkırın ve yüksek dağların kendine özgü koşullarında yaşayan Kırgızlarda, askeri spor oyunları, beden eğitiminde her zaman özel bir öneme sahip olmasıdır.

Uzun süre aynı doğal koşullar, savaşçı bir yaşam biçimini zorunlu olarak korudu. Yetenekli ve cesur savaşçıları eğitmeyi amaçlayan oyunlar ve egzersizler, özellikle geleneksel sporların merkezine oturmuştur. Kırgız Türklerinin beden eğitimi araçları, beden eğitiminin sistematik formülasyonu mücadeleci toplumsal yaşam biçiminin zorunlu şartlarından biriydi. Gelecekte güçlü, deneyimli savaşçılar yetiştirmekle meşguldüler.

¹ M. Türkmen - H. Özmaden, “Kırgızlarda Popülerliğini Yitirmiş Geleneksel Binicilik Sporları İle Türkiye'deki Versiyonları”, *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, Cilt: V, Sayı: 2, 2000, s. 46.

Çeşitli milli eğlenceler,² Kırgız halkının zengin ve özel kültür mirasının arasında önemli bir yere sahiptir. Maalesef Kırgızların milli kültürünün bu yanı, ancak yakın zamanda etnograflar (budun betimciler) tarafından dikkate alınmaya başlanmıştır. Ekim Devrimi öncesi dönemlerde bu konuyla ilgili çalışan P.P. Semenov - Tyan-Şanskiy, N.V. Sorokin, Ç. Valihanov, İ.İ. Grodekov, A.A. Divaev vs. gibi bilim adamları ile gezginlerin kayıtlarında çok kısa ve parçalanmış alt başlıklı bilgiler mevcuttur.³ 19. yüzyılın sonundan itibaren 20. yüzyılın başına doğru Kırgızistan topraklarında yaşayan Rusya İmparatorluğu sömürgeci yönetiminin bazı mensupları ile Rus aydınlar Kırgızların milli eğlencelerine ilgi duymuşlardır. “*Turkestanskiye Vedomosti / Türkistan Bülteni*” ile “*Semireçenskiye oblastniye vedomosti / Yedisu Bölgesi Haberleri*”, “*Turkestanskiye vyskazyvaniya / Türkistan Söylemleri*”, zamanla (1850-1903) “*Vestnik RGO / Rus Coğrafya Derneği Bülteni*” gibi gazetelerde zaman zaman milli spor faaliyetleri, oyunlar ile eğlenceler konusunda yazılar yayımlanmıştır. Fakat bu yazılarda ayrıntı ile süreklilik gözlemlenemedi.

Çalışmada Ekim Devrimi (1917) öncesinde ve Sovyet döneminde bilim adamlarınca gerçekleştirilen araştırmalar, Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin farklı bölgelerinde toplanan saha kayıtları ve Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilim Akademisi Toplum Bilimleri Bölümü'nde muhafaza edilen el yazmaları ile arşivleri esas almış eserlerden faydalandı. Ekim Devrimi sonrasında etnografik konularda neşredilen çalışmaların arasında ancak S.M. Abramzon'un makaleleri ve kitapları ile onun asistanı G.N. Sımakov'un çalışması, bu araştırmanın merkezine alınmıştır. Söz konusu yazarın makaleleri ile kitaplarında milli eğlencelerin sıralaması, bazen kısaca açıklamaları ile tarihteki yeri ve Kırgızların kültür mirası hakkında değerlendirmeler ele alınmıştır. Bununla beraber Abramzon, milli eğlenceleri yaş gruplarına göre “*çocuk oyunları, gençler oyunları, yetişkinler oyunları vb.*” şeklinde sınıflandırmaya çalışmıştır.

Bulgular ve Tartışma

Göçebe yaşam tarzıyla ilgili kalabalık eğlenceler ve oyunlar Abramzon tarafından ayrı bir grup halinde tasnif edilmiştir. Genellikle böyle eğlenceler ile oyunlar daha çok eskiden kalma törenlerin parçalarını yaşatmak için uygularındı.⁴ Ama yine de ulusal eğlenceler meselesi etnograflar tarafından yeterince araştırılmıyordu. Kırgızların milli eğlencelerinin çoğunun içerikleri, kullanılan aletler ile yaşam tarzları hayvancılığın yer aldığı göçebe bir gelenekten kaynaklandığına işaret etmektedir. Göçebelerin günlük hayatlarında önemli rol

² Burada eğlenceler olarak oyunlar, yarışlar, milli spor faaliyetleri olarak algılanmaktadır.

³ P.P. Semenov - Tyan-Shansky, *Puteshestviye na goru Boga v 1851-1852 gg.*, Tom I, Moskova 1947; “Pervaya poyezdka na Tyan'-Shan' i Nebesnyy khrebet do verkhov'yev reki Yaksart ili Syrdar'i Deystvitel'nogo chlena P.P. Semenov v 1857.” - V kn.: “Vestnik Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo o-va”, ch. 23, II otd., SPb., 1858; N.V. Sorokin, “V gorakh i dolinakh russkogo Tyan'-Shanya”. - *Istoricheskiy vestnik*, may- iyun' 1886; Ç. Valikhanov. *Izbrannyye proizvedeniya*. Alma-Ata 1858; I.I. Grodekov, *Kirgizy i karakirgizy Syrdar'inskoy oblasti*, Cilt I. - *Yuridicheskiy byt*, Tashkent 1889; YA. Severtsev, *Puteshestviye po Turkestanskomu krayu i issledovaniye gornoy sistemy Tyan'-Shan' po porucheniuyu Russkogo geograficheskogo obshchestva*. SPb., 1873; V.I. Lipskiy. *Po gornym oblastyam russkogo Turkestana (Tyan'-Shan')*, SPb., 1906, vs.

⁴ S.M. Abramzon, *Tvorchestvo Kirgizskogo Naroda*, 1940, s. 82.

oynayan atlarla yapılan yarışlar ile oyunların Kırgızistan'da yaygınlık kazanması yukarıdaki savı kanıtlamaktadır.

19. yüzyılın sonu itibariyle Kırgız kültüründe ondan fazla farklı at oyunları ile yarışlar vardı. Bunların arasında; *tay-çabış* denilen ve iki yaştan küçük taylarla yapılan *tay-yarışı*, *kunan-çabış* denilen ve üç yaşındaki atlarla yapılan at yarışı ve *at-çabış* denilen ve büyük atlarla yapılan *at-yarışı* en çok dikkate değer olanlarıdır. Namli ve varlıklı merhumun birinci ölüm yıldönümünde mutlaka düzenlenen *çoñ-at-çabış* (*büyük at yarışı*) veya *alaman-bayge* denilen ekstra uzun mesafeli ve ödüllü at yarışı da kayda değerdir.⁵ Atların koşma özelliklerini ve yarış öncesi süreçleri iyi bilen *sayapker* adlı bir nevi antrenörler hem atları, hem de binicileri yarışlara hazırlıyorlardı. Bununla ilgili bilgiler asırlar boyunca nesilden nesle aktararak hayvan yetiştiricileri ile göçebelerin hafızalarında tutulurdu. Bu yüzden antrenörlük becerileri genellikle aile içinde miras misali babadan oğula aktarılırdı. Hemen hemen her obada ya da en azından her soyda birer sayapker vardı. Yarışı kazanmak atın sahibi, binici ile özellikle antrenör için büyük bir onurdu. Söz konusu meslek Kırgızların arasında o kadar saygı görmekteydi ki bazılarının isimleri ülkenin dışında bile şöhret kazanmıştı.

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında özellikle aşağıdaki eğlenceler yaygınlaşmıştır: *oodarış veya eñiş*⁶ denilen iki atlının at sırtındaki güreşi, *cam-bı-atış*⁷ diye adlandırılan at sırtındaki okçuluk yarışı, *tıyn-eñmey* diye bilinen koşan atın sırtında yerden kuruş (madeni para) alma oyunu, *kız-kuumay*⁸ denilen kızlar ile delikanlılar arasındaki binicilik yarışı, *corgo/yorga salış*⁹ diye bilinen rahvan atların yarışı vb. halk arasında ün kazanan diğer oyunlarda da göçebelik ile hayvancılığın izleri mevcuttu. Bazı oyunlar göçebelerin günlük yaşamlarına özgü durumları yansıtır.

Çocuklar ile gençler arasında daha çok *kaşkır-oyunu* (*kurt-oyunu*) gibi koyun sürülerini yırtıcı hayvanlardan koruma oyunu yaygındı. Oyuna 13 yaşından büyük 30 kadar kız ile delikanlı katılırdı. Çok kalabalık olan katılımcılar '*koyunlar*', '*çobanlar*' ile '*kurtlar*' olmak üzere üç gruba ayrılırdı. Düz yerin üzerinde *koy-koroo* denilen ve koyunların bulunduğu büyük çember şeklindeki koyun ağılı çizilirdi. Çemberin dışında ise koyunları kandırarak ağıldan çıkarmaya çabalayan kurtlardan koruyan çobanlar bulunurdu. Kurtlar çemberin dışına olabildiğince daha çok koyunu çıkarmaya çalışırlar, koyunlar da çobanların yardımıyla elden geldiğince daha çok kurdu içeri çekmeye çabalarlardı. Yakalananlar buldukları tarafa göre koyun veya kurt olurlardı. Oyun, katılımcıların hepsinin ya koyunlar, ya da kurtlar olana dek devam

⁵ M. Türkmen - H. Özmeden, "a.g.m.", s. 43-66.

⁶ M. Türkmen, "Eniş/Oogdarış/Mounted Wrestling in Middle and North Asia Turkish Tribes", *11th International Sport Sciences Congress*, November 10-12, Antalya/Turkey, 2010, p. 273.

⁷ M. Türkmen - U. Alimov, "With Developmental Aspects: Cambı Shoot in Central Asian Turks", *The Journal of International Social Research*, Vol: 12, Issue: (66), October 2019, pp. 1391-1398.

⁸ M. Türkmen - O. İmamoğlu - L. Türkmen, "Dünden Bugüne Türklere Kız ve Kelin Kovu Oyunu", *Gazi, Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1, Haziran 2005, s. 49-57.

⁹ M. Türkmen, "Geçmişten Günümüze Türklere Rahvan (Yorga) Binicilik", *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri*, Cilt: 3, Sayı: 4, Ekim 1998, s. 53-64.

edilirdi.¹⁰ Bunun dışında *eşek-miñmey* (*eşek-binme*), *toktu-suramay* (*dişi dana isteme*), *uyçu* (*inek çobanı*) ile *taman-tuzak* (*ayak-tuzağı*) gibi başka oyunlar da göçebe hayatın özelliklerini yansıttı. Aynı oyunlardan 1851 yılında da bahsedilmektedir.¹¹

Oyunların çoğunun artık göçebelikle alakası olmasa bile adlandırmaları atalarının o yaşam tarzlarından kaynaklandığını göstermektedir; *kök-buka* (*gök-boğa*) denilen kuyulara top atma oyunu, *kızıl-buka* (*kırmızı-boğa*) denilen birdir-bir oyunu vb. milli oyunların hemen hemen her aşamasında evcil hayvanların adları esas alınmıştır. Kazanılan veya kaybedilen puana tay, zar atmaya *at-karmoo* / *ukuruk-salmaytuu* (*at yakalama*)¹², aşık oyununda zar atmaya *at-kaçlaşoo* (*birinci atı belirleme*), oyun objesi olan aşığa *külük-at* (*yarış atı*), herhangi sebeplerden ötürü oyundan çıkan kişiye de *çok-baytal* (*yelesi kesilmiş kısrağ*) denir.¹³ Bazı oyunlarda ise evcil hayvanın gövdesi veya parçasıyla oynanmaktadır. Mesela, *kök-börü* (*gök-kurt* / *tanrı-kurt*) oyununda genellikle *ulak* denilen *oğlak gövdesi* (*karkas*) ve Kırgızistan'ın güney tarafında *torpok* denilen dana gövdesi kullanıldığından dolayı bu oyunun diğer adı *ulak-tartış* (*oğlak-kapma*)¹⁴ olmuştur. Düğün veya ölüm yıldönümü gibi kalabalık törenler ile etkinliklerde ak ciğerin dövüş aleti olarak kullanıldığı *öpkö-çabış* adlı oyun oynanırdı.¹⁵ Yarış sırasında göbek yukarısı çıplak iki erkek, rakibi sahayı terk edene kadar ellerindeki ak ciğerlerle birbirinin kafa ve gövdelerine vururlardı. “Çükö” (*aşık*) denilen koyunun bileğindeki (tarsus) kemiklerle oynanan “*aşık oyunu*” Kırgızlarda epey yaygınlık kazanmıştır. Günümüzde ise *ordo* (*han-sarayı*) diye adlandırılan aşık oyunu daha yaygındır. S.M. Abramzon'a göre bu oyunun temelinde “*Han sarayını ele geçirme*” strateji fikri yatmaktadır.¹⁶ Oyunda çemberin içindeki aşıkları dışarı atmak amacı bunun içindir.

Birçok kuralla sınırlandırıldığı için söz konusu oyun esnasında epey beceri ve çeviklik gerekmektedir. Genelde kazanan kişi bir veya birkaç evcil hayvanla ödüllendirilirdi. 20. yüzyılın başına dek ödül olarak hep evcil hayvanlar verilirdi. Ancak 20. yüzyılın başında bazen pahalı giysiler, ev eşyaları ile para ödül niteliğinde takdim edilmeye başlanır. Fakat yine de çoğunlukla evcil hayvanlar tercih edilir. En çok develer, atlar ile koyunlara değer verilirdi. Büyükbaş sığır ancak diğer hayvanlar takdim edilemediğinde ödül olarak konulabilirdi.¹⁷ Bu da

¹⁰ *Rukopisnyye Fondy Otdeleniya Obshchestvennykh Nauk*, AN Kirgizskoy SSR № 1905, s. 45-6.

¹¹ A. Yevreinov, Vnutrenniy ili Bukeyev, Kyrgyzsko-Kazatskaya Orda, “Sovremennik”, Tom XXIX, № 10, 1851.

¹² M. Türkmen - K. Djanuzakov, “Orta Asya Türk Halklarında Kadim Bir Atlı Spor: Ukuruk Salmaktuu-Qurik-Emdik Ürediş”, *Turkish Studies*, Volume: 14, Issue: 7, 2019, 4059-4070.

¹³ Geredi N. Sımakov, *Obshchestvennyye Funktsii Kirgizskikh Narodnykh Razvlecheniy v Kontse XIX - Nachale XX v.*, Leningrat 1984, s. 18, 132.

¹⁴ M. Türkmen, “Geçmişten Günümüze Türklere Kök-börü / Ulak-tartış / Buz-kaşı / Torpok-Tartış Oyunu”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 166, Ocak-Şubat 2007, s. 95-108.

¹⁵ M. Türkmen, “Anadolu’da Unutulmuş Bir Geleneksel Oyun: Atlı Tura”, *The Journal of International Social Research*, Volume: 12, Issue: 67, Aralık 2019, s. 1109-1110.

¹⁶ S.M. Abramzon, “Tvorchestvo Kirgizskogo Naroda”, 1940, s. 82.

¹⁷ Sımakov, *a.g.e.*, s. 28; A.V. Vasiliyev, “Obraztsy Kirgizskoy Narodnoy Slovesnosti: Kirgizskiy Skazki”, *Tipolithography FB. Sachkova*, Vyp. 1., Orenburg 1898, s. 89.

göçebe geleneğinde büyükbaş sığira nazaran develer, atlar ile koyunlara daha çok kıymet verildiğine işaret etmektedir. Kırgızların oyunları göçebe yaşam tarzına çok iyi uymaktadır. Zira oyun için gereken her şey daima göçebenin eli altında bulunduğundan dolayı özel yapı veya yeri kurmaya ihtiyaç duyulmazdı.

Birçok eğlence türünün Kırgızların günlük yaşamları ve dünya görüşüyle alakalı olduğundan dolayı 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başını kapsayan dönemde milli oyunlar genç nesilleri çalışmaya hazırlama aracı olarak benimsenmekteydi. Kırgız boyları Rusya İmparatorluğu'na dahil olmadan önce toplumsal ve siyasi gündemde hep savaş, baskın ile çarpışmalar ağırlık göstermekteydi.¹⁸ 19. yüzyılın ortasında bile boylararası çarpışmalar söz konusuydu. S.M. Abramzon'a göre de "sert iklim ve askerî yaşam tarzı Kırgızların maddi kültürü, hayat düzeni, toplumsal ilişkiler ile milli bilincini etkilemiyor dendi."¹⁹ Bu yüzden bazı milli oyunlarda özellikle askerî motifler görülmektedir. "Er sayış" (mızraklı iki atlının karşı karşıya gelmesi), "cambı atış" (at sırtındaki okçuluk yarışı), "oodarış" (at sırtında güreş), "tıyn eñmey" (koşan atın sırtında yerden kuruş alma oyunu), "balban-küröş / pehlivan güreş" (ayak üstünde güreş) gibi oyunlar ve türlü at yarışları 19. yüzyılın ortasına kadar eğlendirmek ile eğitmekten ziyade askerî becerileri kazandırmak için yapılmaktaydı.

Kırgız çocuklar küçük yaşlardan itibaren düşmanla cenk etmeye hazırlanırlardı.²⁰ Milli oyunlar ile yarışlar da beceriklilik, çeviklik, cesaret, dirayet ile aklı geliştirerek gelecekteki askerî hazırlamada en önemli araçlardan sayılırdı. Söz konusu bir nevi askerî eğitim sistemine giren hareketli oyunlar çocuklar büyüdükçe basitten zora giderek uygulanırdı. Kendiliğinden oluşan ve hatta belli tarihi dönemlerde bilinçli şekilde yüceltilen atlı askerî yetiştirme sisteminin temelinde ulusal oyunlar ile spor türleri yatmaktaydı. Belli ki böyle bir yetiştirme yöntemi, milli mücadeleye dayanan Kırgız ordusunun geleneksel özellikleriyle örtüşmekteydi.²¹

Kırgız ordusu genellikle hafif süvari askerlerden oluşmaktaydı.²² At yarışları ile oyunların arasında "aş" denilen ölümün birinci yıldönümünde düzenlenen "er-sayış" (mızraklı iki atlının karşı karşıya gelmesi) oyunu, daha çok askerî özellikler taşırdı. "Er-sayış" oyunu 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında ölünün birinci yıldönümü münasebetiyle yapılan etkinliklerde mutlaka düzenlenirdi. Bazen başka sebeplerden ötürü yapılan törenlerde bile düzenlenirdi. 19. yüzyılın ortasından başlayarak sonuna doğru bu er-sayış geleneksel tarzından soyutlanarak gerçek mızraklar kullanıldığı için sık sık kanlı olaylar meydana gelirdi. 20. yüzyılın başlarında er-sayış için özel hazırlanan yapay mızraklar kullanılmaya başlanmış ve oyunun kuralları da bu zamanda belirlenmişti. Bundan sonra artık kör mızrağın ucu ancak göğüs

¹⁸ S.M. Abramzon, *Kırgızy i İkh Etnogeneticheskiye i İstoriko-Kul'turnyye Svyazi*, Leningrat 1971, s. 167.

¹⁹ A.e., s. 163.

²⁰ S.M. Abramzon, *Cherty Voyennoy Organizatsii i Tekhniki u Kırgızov (Po İstoriko-Etnograficheskim Dannym i Materialam Eposa "Manas")*, Trudy İYALI, vyp. 1, Frunze 1945, s. 179.

²¹ S.M. Abramzon, "Ocherk Kul'tury Kırgızskogo Naroda", *İlim*, Frunze 1946, s. 44.

²² Abramzon, *Cherty Voyennoy Organizatsii...*, 1945, s. 168.

tarafına vurulabilirdi. Çünkü belden aşağısı, sırt ile yüze vurmak yasaktı. Aynı zamanda gerçek asker zırhlarının yerine göğsü korumak için kalın keçe parçası ve “bulgan” denilen inek ile at derisinden yapılmış “soot” diye anılan bir nevi zırh kullanılmaya başlanmıştı. Fakat askerliğin katılığını korumuş bu oyunun sertliğinden dolayı yapay zırhlar bile bazen katılımcıları koruyamazdı. “Er sayış” ancak 20. yüzyılın başında Rusya İmparatorluğu sömürgeci yönetimi tarafından resmi olarak yasaklanmasıyla ortadan kalkmıştı.²³

At oyunları, atların savaşta çok önemli olmasından dolayı bu kadar yaygındı. Sefer hazırlıklarında at donanım malzemelerinden ziyade atların uzun mesafeler ile çarpışmalar için eğitilmesi önemliydi.²⁴ Böylelikle at oyunlarının sayesinde hem askerin hem de atın beceri ve güçleri geliştirildi. Kırgızların kültürüne özgü at geleneği “Manas” destanı gibi sözlü halk edebiyatı eserlerinde de yansıtılmıştır.²⁵ Kırgız ordusunda “sınçı” diye anılan askerler ile atların cengaverliklerini değerlendiren uzmanlar da mevcuttu.²⁶ Bununla beraber “sınçılar” harbin sonucunu önceden bilebilen kahinler olarak görülürlerdi. Sadece ruhların emriyle “sınçı” olunur diye söylentiler de vardı.²⁷ Büyük ihtimalle “sınçılar”ın şaman, bahşı, falcı vb. ile ortak özellikleri vardı. 19. yüzyılın sonuna doğru “sınçılar” dini sıfatlardan arınarak daha çok atları yarışlara hazırlayan ve atların yarış için gerekli niteliklerini değerlendiren uzmanlar olarak kabul edilirdi. Ulusal oyunların savaşçı geçmişle ilgili olduğunu kanıtlayan başka durumlar da yok değildir.

Büyük törenlerde “ırçı” denilen ozanlar özel müzik aletlerinin eşliğinde kahramanlık türküleri ve lirik maniler söylerlerdi. “Kıyak”, “kerney”, “surnay”, “dobulbas” gibi müzik aletleri de eski zamanlarda askeri törenlerde mutlaka çalınırdı.²⁸ Kırgızların törenlerine özgü kahramanlık gösterileri (cigitovka/yiğitcesine) askeri geçmişe atıfta bulunmaktaydı. Halk arasında “cigitovka” (yiğitcesine) denilen yaygın olan kahramanlık geleneği de bu durumu pekiştirmekteydi. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında at-çabış, oodarış, balban-küröş ile özellikle er-sayış gibi yarışları kazananlara kahraman gözüyle bakılırdı ve özel bir sosyal statüye sahip olurlardı. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında oodarış, balban-küröş ile er-sayış gibi savaş karakterli ve bugün sadece erkeklere ait olduğu bilinen geleneksel sporlara kız ve kadınlar da aktif katılımcılardı. Ayrıca kız-carış, kelin-carış, kız-börü, kız-uynak, kız-kumay, kelin-kumay gibi kadınlara özgü geleneksel atlı oyun ve yarışlar da vardı. Kısacası o dönemlerde Türkistan’da erkeklerin yaptıkları her türlü yarışları

²³ D. Aytmambetov, *Kul'tura Kirgizskogo Naroda vo Vtoroy Polovine XIX-Nachale XX v.*, Frunze 1967, s. 160.

²⁴ S.M. Abramzon, *Cherty Voyennoy Organizatsii...*, s. 175; E.Y. Ozmetel', *Kul'turnaya Politika Gosudarstva v Kirgizstane: Etapy i Puti Realizatsii: Vtoraya Polovina XIX v. - Konets 30-40 gg. XX v.*, Kirgizstane Slovenskiy Universitet-Institut İstorii, 2003, VAK RF07.00.02., s. 213.

²⁵ S.M. Abramzon, *Kirgizy...*, s. 175; Satybaldy Abdyevich Mamytov, *Kirgizsko-Tatarskiye Literaturyye Svyazi Vtoroy Poloviny XIX-Nachala XX Veka*, Mektep, Bishkek 1999, s. 324.

²⁶ S.M. Abramzon, *Cherty Voyennoy Organizatsii...*, s. 171.

²⁷ Simakov, 1984, s. 33, 45, 50; A.A. Kaufman, *Pereselentsy-Arendatory Turgayской Oblasti*, T. VIII, SPb., 1897, s. 140.

²⁸ D. Aytmambetov, *Ukaz, Rab...*, 133, 139, 140-42.

kadınları da yapardı ve üstelik fazlası da vardı. Bu da eski Türk kültüründe kadınların sosyal hayattaki üstün mevkiini göstermektedir.

Kırgızların “*Manas*” destanı ve Türkistan’da söylenen diğer destanlarda kahraman kadınlardan bahsedilmiştir. Belli ki geçmişte yaygın geleneksel kadın yarışmaları, zamanla ortadan kalkarak sadece büyük törenlerde gösteri mahiyetinde yapılabilir hale gelmiştir. Erkeklerden sonra meydana çıkan kadınlar bazen şakayla bazen de cidden dövüşürlerdi. Kazanan kadın evcil hayvanla ödüllendirilirdi. Fakat kadınlara verilen ödüller erkeklerinkine nazaran daha azdı.²⁹ Bu kadınlara *balban kız (güçlü kız)*, *balban kelin (güçlü gelin)* denirdi. Bu kadınlar bazen erkeklerle bile yarışarak onları yenebilirlerdi.³⁰

Bu durum, Türkistan göçebelerinin günlük yaşamında kadına büyük değer verdiklerine işaret etmektedir. Buna ilaveten çoğu durumda kabile adları Almıralar, Nurmıralar, Ayzatlar vb. kadın isimleriyle zikredilir.³¹ Kırgız kadınlar askerî yarışlarla sınırlı kalmaksızın günlük yaşamda da erkeklerle beraber aktif rol oynamışlardır. Betimlenen milli eğlenceler 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında genel olarak ulusal spor türleri sınıfına girmişti ve bunların sadece bazı ayrıntıları askerî geçmişle alakalı olduğunu hatırlatmaktaydı. Dinî geleneklerle ve takvime bağlı törenlerle ilgisi olmadan yapılan eğlenceler, neşeli ortamda oynayarak eğitmeyi amaçlamaktaydı. Bunun gibi eğlencelere çocuk oyunlarının tümü, genç oyunlarının bir kısmı ile aşık oyunlarının çoğu girmektedir. En yaygın oyunlar, kısmen dinî özellik taşıyan ailevi törenlerde gerçekleştirilirdi. *Çoñ-aş (büyük yas töreni)* denilen ölünün birinci yıldönümü, *üylönüü-toyu (evlenme töreni)*, *beşik-toy / beşik-zıhu (erkek çocuk doğduğunda beşiğe yatırma)* ve *tuşoo-kesüü (köstek-kesme / ilk-adım / erkek çocuğun bir yaşına girip yeni yürümeye başlaması)* törenleri vb. etkinliklerde farklı eğlenceler ile yarışlar düzenlenirdi.³²

Görücü gönderme, dünür gitme, başlık parasını ödeme, gelin evini düğünden önce ziyaret etme ve evlenme düğünü gibi etkinliklerde tertip edilen eğlenceler ile yarışlarda da geçmişteki dinî ayinler ile inançların izleri görülmekteydi. Düğünlerde yukarıda dile getirilen *kök-börü (tanrı-kurt)* oyununun üç türüne (kök-börü, çab-ulak ve torpok tartış) rastlanabilirdi. Birinci oyun sırasında damat ile gelinin soylarından gelen iki takım yarıştı. Kazanan taraf gelinin babasının elinden büyük ödülü alırdı. “*Çab-ulak / kuzu-kapma*” diye adlandırılan ikinci oyunda damat tarafından gelen delikanlılar gelinin evinde düzenlenen törene giderek aralarındaki kuzuyu kapmaya çabalarlardı. Katılımcıların asıl amacı kuzuyu kapmaktan daha çok saygılarını göstererek onu gelinin babasının ayakları önüne veya çadırının önüne atmaktı. Kuzu-

²⁹ S.M. Abramzon, *Kirgizy v İkh Etnogeneticheskikh i İstoriko-Kul'turnykh Svyazyakh s Narodami Sopredel'nykh Stran*, Avtores. dok. diss. Leningrat 1968, № 14, 23, 31, 40 vs.

³⁰ A.g.e., № 27.

³¹ S.M. Abramzon, *Kirgizy...*, 1968, s. 50-51; A.I. Levshin, *Opisaniye Kirgiz-Kazach'ikh, ili Kirgiz-Kaysatskikh Ord i Stepey*, SPb.: Tip. Karla Krayya, 1832, 24.

³² G.S. Zagryazhsky, *Yuridicheskij Obychay Kirgiz i o Narodnom Sude u Kochevogo Naseleniya Turkestanskogo Kraya po Obychnomu Pravu - Materialy Dlya Statistiki Turkestanskogo Kraya*, Yezhegodnik, vyp. IV, 1876, s. 57.

yu atan delikanlı evcil hayvan ile ödüllendirilirdi. Üçüncüsünde bir yaşına basmış dana veya düve karkası ile kök-börü oynanırdı ki, buna *torpok-tartış* denirdi. Genelde büyük toy veya aşlarda oynanan torpok-tartış, zenginlik alameti olarak görülürdü.³³ S.P. Tolstov'da *kök-börü* oyununun kadim düğün ve totem geleneğiyle ilgili olduğunu öne sürmüştür.³⁴ 1930'lara değin *kök-börü* oyununun eğlence olarak algılanmasına rağmen yine de köksel (Kök-tanrı) ayin sıfatlarını da taşıması dikkate değerdir.

Aş veya *çoñ-aş* (*büyük aş*) denilen ölüm yıldönümü münasebetiyle yapılan etkinliklerde de dinî ayinlerin izleri görülmekteydi. Söz konusu ölüm yıldönümü etkinliği Kırgızların toplumsal ve dinsel yaşamlarında büyük öneme sahip olduğundan dolayı özellikle çok şatafatlı şekilde düzenlenirdi. Zengin ve itibarlı merhumun *aşına* Kırgızistan'ın ve hatta Türkistan'ın tüm yörelerinden katılımcılar gelirdi. Katılımcıların sayısı bazen on binleri aşardı. Etkinlikte belli bir sıraya göre yapılan ritüeller ve eğlenceler de ayin niteliği taşıdıklarını kanıtlamaktadır.

Çoñ-aş (*büyük yas töreni*) denilen ölüm yıldönümü etkinliğinin başında *kemege-bayge* (*kazma ocağı ödülü*) denilen yarış düzenlenirdi. Bu yarışa çok az tanınan veya orta değer atlar katılırdı. Söz konusu yarış, toprağı kazarak yapılan ve *kemege* denilen ocakta et pişirildiğinde düzenlendiği için öyle adlandırılmaktaydı. *Kemege-bayge* yarışının sadece *çoñ-aş*'ın ilk gününde gerçekleştirilmesi, yine de kadim ayinlerle alakalı olduğunu göstermektedir. Sayısı on ve daha fazlası olabilen sonraki günlerde aşağıdaki etkinlikler sırayla gerçekleştirilirdi; *cambı-atış*, *öpkö-çabış*, *balban-küröş*, *töö-çeçmey* (*deve-çözme*) denilen Arap tacirlerden geçtiği bildirilen bu müstehcen oyun, çıplak kadının kıymetli yükü ile direğe bağlanan devenin bağını dişleriyle çözme eğlencesi. Son günde mutlaka en iyi ve ünlü atların katıldığı *çoñ at-çabış* veya *alaman-bayge* (*ekstra uzun mesafe at yarışı*) yarışları yapılırdı. Büyüklerin dediklerine göre önceden *alaman-bayge* ancak *çoñ-aş* sırasında düzenlenirdi. Ama 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren diğer törenlerde de rastlamak mümkündü. Yazılı kaynaklarda da 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında artık kadim geleneklerden yavaş yavaş vazgeçildiği kaydedilmiştir.³⁵ Ölüm yıldönümlerinde, özellikle Kırgızistan'ın güneyinde, önce hiç görülmeyen *ip-tartış* (*ip-çekişme*) denilen halat-çekme oyunu, *atalağa baş sal* (*un çorbasına baş koy*) denilen kazandaki un çorbasından dudakla kuruş alma oyunu ve yapılması 1860'lı yıllarda yasaklanmış, kök-börü'nün klasik versiyonu olan *çobaltma-tartış* yapılmaya başlanmıştı. Bu kadar çarpıcı değişiklikleri tetikleyen sebeplerden biri olarak İslâm kültürünün etkisi altında Tengricilik ile ataların kadim geleneklerinin ortadan kaldırılma çabaları sayılmaktadır.³⁶

³³ G.S. Zagryazhsky, "Ocherki Tokmaksogo Uyezda", *Turkestanskiye Vedomosti*, № 9-10: 17, 1873.

³⁴ S.P. Tolstov, *Perezhitki Totemizma i Dual'noy Organizatsii u Turkmen*. - "Problemy İstorii Dokapitalisticheskikh Obshchestv", № 9-10, Moskova-Leningrat 1935, s. 14-15, 20-21, 23.

³⁵ D. Aytmambetov, Ukaz, rab., s. 181; S.S. Daniyarov, *Kul'turnoye Stroitel'stvo v Sovetskom Kirgizstane (1919-1930)*, Frunze: Izd-vo AN KSSR. 1963, s. 184; B.V. Lunin, *Iz istorii Russkogo Vostokovedeniya i Arkheologii v Turkestane*, Izd-vo AN UzSSR, Tashkent 1958, s. 320; G.M. Galutskiy, *Upravlyayemost' Kul'tury i Upravleniye Kul'turnymi Protsestimami, Kul'turologiya*, Moskova 1998, s. 464.

³⁶ S.M. Abramzon, *Ocherki Kul'tury...*, s. 52.

Görülebileceği gibi Kırgızların bazı milli eğlencelerinin ölüm yıldönümü gibi dini etkinliklerde belli bir sırayla yapılması, bunların kadim dini ayinlerle alakalı olduğunu kanıtlamaktadır. Yukarıda anılan eğlenceler ayinlerle ilgili olarak sınıflandırılmaktadır. Kadim dini motifi sosyal törenler, o dönemde bazı eğlence türlerini etkilemişlerdir. Bu etkinin izleri en çok kız-toy (kız nişan şöleni) ile üylönüü-toy (evlilik düğün töreni)'da izlenmektedir. Abramzon, söz konusu düğünü aşağıdaki sözlerle betimlemiştir: “Bu evlilik şöleninin arifesinde ve esnasında kadim sosyal-evlilik müesseseleri ile dini-sembolik geleneklere dayanan ayinler yapıldı. Düğün sırasında bir sürü oyun, şarkı söyleme ile yarış gibi eğlenceler söz konusuydu.”³⁷ Bazen ayin ile oyun ayırt edilemeyecek kadar birbiriyle iç içe girmektedir. Belli ki evlilik gibi örnekler, ayinler ile eğlencelerin arasındaki bir nevi geçiş aşaması niteliğindedir.

Anılan oyun ile ayin arasındaki merasimin bir örneği olarak *töşök-talaşuu* (döşek-çekıştırme) diye adlandırılan eğlence ele alınabilir. Söz konusu eğlence gelin gitmeden önce onun köyünde yapıldı. Damat tarafından gelen delikanlılar bir ucu yere çakılan bir kazığa bağlanan halatı çekmeye çalışırken gelin tarafından olan kadınlar onlara su dökerek ve *tomak* veya *tokmok* denilen örülmüş kumaş parçalarıyla döverek engel olmaya çalışırlardı. Kazanan taraf gelin babasından bir veya birkaç evcil hayvan alırdı. Genellikle ödül hemen orada kesilip hazırlanır ve hep beraberce yenirdi. Tabii ki bu yarış çoğu zaman erkekler kazanırdı. Bunun gibi eğlenceler, birbirine bağlanmış damat ile gelinin iki tarafın gençlerince çekilmesi gibi “damat ile gelinin kabilelerinin yarışı”, ya da başka deyişle “kendini korumaya çalışan kadim aile -evlilik geleneği ile git-tikçe güçlenen ataerkil düzenin mücadelesi-” olarak değerlendirilebilmektedir.³⁸

“Töşök-talaşuu” (döşek-çekıştırme) diye adlandırılan eğlenceye çoğunlukla gençlerin katılması, neşe, ayinler ile sembollerle ilişkisi ve düğün merasimine sıkı bağlanması gibi özellikler, bunun ayin ile oyun arasındaki geçiş aşamasına ait olduğunu göstermektedir. Bunun gibi etkinlikler eğlence - ayin türüne girmektedir. Kırgızların artık sosyal sınıflar sistemine göre yaşamalarına rağmen³⁹ hâlâ zihniyet ile güncel hayatı etkileyen arkaikliğin izleri milli eğlencelerde görülmektedir. Yarışlara katılan gruplar mutlaka ayrı soylardan olurdu. Böyle bir ilke boydan aileye kadar her aşamada uygulanırdı.⁴⁰

Galibin de ödülü herkesle paylaşması söz konusu ataerkillik ile kadim adetlerin yansımasıdır. P.İ. Kuşner de “*Gornaya Kirgiziya / Dağlık Kirgizistan*” kitabında mevzubahis durumu açıklamıştır: “Yarış sırasında birbirine karşı çıkacak takımlar soy aidiyetine göre kurulurdu. Ödüller kazanan kişiler arasında değil de soydaşlarla paylaşılır... Soy menfaatleri daima ön sıradadır, birey işi de sonra gelir. Kırgızların bütün yaşamı bu ilkeye tabidir...”⁴¹ I.I. Grodekov

³⁷ S.M. Abramzon, *Kirgizy...*, s. 231-232.

³⁸ A.e., s. 234.

³⁹ Burada “sosyal sınıflar sistemine göre” denilmekle, 1917 Ekim devrimi sonrası sosyalist döneme geçiş kastediliyor.

⁴⁰ A.A. Divayev, “Igry Kyrgyzskikh Detey”, *Turkestanskiye Vyskazyvaniya*, № 152, 1905, s. 15.

⁴¹ P.I. Kushner, *Gornaya Kirgiziya*, KSIE AN SSSR, Moskova 1929, s. 80.

da Kazaklar hakkında aynısını yazmıştır: “*Büyük merasimlerde her şeyden evvel kişiler değil de soylar arası yarışlar yapılır. Ödül de kazanan şahsa değil de onun soyuna aittir ve herkesle paylaşılır. Bu yüzden at yarışlarında herkes kendi soy adlarını bağıır.*”⁴² Ödülü soydaşlar veya kabile ile paylaşma geleneği Kırgızistan’ın bütün bölgelerinde aynı şekilde olurdu. Özellikle büyük ödüllü “*at-çabış / at-yarışı*” gibi yarışlarda paylaşma ilkesi önemliydi. Sadece *er-sayış (mızraklı iki atının karşı karşıya gelmesi)* yarışında büyük ihtimalle kendisine büyük riske attığı için kazanan ödülü kendisine alabilirdi. Soy itibarını korumak için büyük yarışa katılan kişi giyiminden ata kadar tamamen soyu tarafından donatılırdı. Bu da kadim geleneklerin izi sayılır.⁴³ Başlamadan önce de katılımcı soydaşlarının hayır dualarını alırdı.

Zikredilen gelenekler genellikle milli eğlencelerin gelişmesini olumlu yönden etkilemiştir. Fakat olumsuz durumlar da yok değildi. 20. yüzyılın başına dek oldukça etkin olan soylar arası rekabet bazen eğlence sırasında hile yapmaya ve kuralları bozmaya götürürdü. Bu da ortamı gerer ve hatta silahlı çatışmalara sebep olurdu. P.İ. Kuşner, yabancı birinin soy geleneklerinden ötürü yarışlara katılmadıklarını şu şekilde anlatmaktadır: “*Güncel yaşamda yabancılara herkes gibi davranılsa da (bu da ataerkillik ile soy düzeninin eskisi gibi etkin olmadığını gösterir) büyük şöenlerde uzaklaştırma ve hatta hor görme sergilenirdi. Zira kendi soyunu veya boyunu bilmeme Kırgızlarda pek hoş görülmez.*”⁴⁴

Yukarıda anılanlardan başka soydaşların ortak katılımını simgeleyen *çığım (gider)* ile *koşumça (katkı)* gibi maddi destek örnekleri dikkate değerdir. Bir etkinliği düzenlemek için gereken akraba ile soydaşların maddi katılımına *çığım* denir. *Koşumça* ise soydaşlar ile misafirlerin getirdikleri hediyeler, evcil hayvanlar, kıymetli giysiler veya paradır. İkisi de misafirlere ikram edilecek yemekler ile yarış ödülleri için verilir. Bunun gibi yardım türü o zamanlar soy birliğinin maddiyata yansımaysıydı. 20. yüzyılın başında Kırgız toplumunda artık sosyal sınıflar sistemi kabul edilmişti. Pogorelskiy ve Batrakov’a göre kendi içinde kapalı toplumda yapılan *aş* ile *toy* gibi geleneksel etkinliklerde, atalar ve soy kültürü vb. çok yönlü kadim ortak zihniyet ile dini ve ekonomik motifleri görülürdü.⁴⁵

19. yüzyılın sonuna doğru büyük milli etkinliklerin artık daha çok aşağıdakiler gibi sosyal sınıflar düzeni kurallarına göre yapılması kaçınılmaz bir gerçektir. *Manap* veya *bay* diye anılan soy zenginleri kendi üstünlük ve haklarını artık kendi kişisel çıkarlarını öne sürmek için kullanır oldular. Zenginler daha çok kendi varlıklarını çoğaltmak için şöenleri düzenlerlerdi. Çünkü toplanan hediyeler ile hayvanlar tamamen misafirleri ağırlamaya gitmeden kişisel servetlere eklenirdi. Böylelikle şöenlerin epey maliyetli olmasına rağmen

⁴² I.I. Grodekov, Ukaz, rab., s. 254; Poslannik Petra I na Vostoke, *Posol'stvo Florio Beneveni v Per-siyu i Bukharu v 1718-1725 Godakh*, Moskova: Nauka, 1986, s. 125.

⁴³ A.A. Kaufman, *Pereselentsy-Arendatory Turgayskoy Oblasti*, T. VIII, SPb., 1897, s. 147.

⁴⁴ YA. Kushner, Ukaz, rab., s. 17; YU. Abdrakhmanov, *1916 g. Dnevnik. Pis'ma Stalinu. Frunze: Kirgizistan Izdatel'stvo*, 1991, s. 320; *Arkhiy Raskryvayut Tayny. Mezhdunarodnyye Voprosy: So-bytiya i Lyudi*, Polit izdat, Moskova 1991, s. 381.

⁴⁵ YA. Pogorel'skiy - V. Batrakov, *Ekonomika Kochevogo Aula Kirgizstana*, Izdaniye Sovnarkoma KASSR., Moskova 1930, s. 162.

ev sahipleri yine de kârlı çıkarlardı. Çoğu zaman zenginler soy geleneklerini koruma ve yaşatma gibi bahanelerle itibarlarını yüceltme ve siyasi imajlarını güçlendirmenin peşindeydiler. Sonuçta ahaliyi kendilerine itaat ettirebilirlerdi. Çoğunlukla büyük etkinlikler sırasında zengin ev sahibi ile zengin misafir sıradan hayvancıları alenen soymaya kalkarlardı.

D. Aytmambetov bu durumu aşağıdaki gibi açıklamıştır: “*Aş gibi etkinlikler esnasında zengin ve önemli misafirleri ağırlayan sıradan kabile mensuplarının çektikleri az değildi. Çadırın ev sahibi misafirlere göre onları gerektiği gibi ağırlamadığında ona dayak atar ve intikam alma bahanesiyle o köyün hayvanlarını bile götürürlerdi.*”⁴⁶ Birkaç gün süren yemekli şöenler, eğlenceler, pahalı ödülleri, herkesin katılma hakkı ile dinî ayinselliğin arkasında birlik ve soydaşlılık gibi görünen bu etkinlikler, aslında sömürgecilikten başka bir şey değildi. On-yirmi civarında sığır sahibi orta sınıf hayvancılar her seferinde mallarından oldukları için karşı oldukları halde elinde hiç sığır olmayan fakirler ise tam tersine şöenlerden yanaydı. Konuya dahil olmayanın bu kötülüğü anlaması zordur. Aynı göçebe topluma mensup olan ve tuhaf gelen görüşler tezatını kavramak da güçtür.⁴⁷

Kişisel çıkarların peşine düşen zenginler kadim gelenekleri yaşatma bahanesiyle etkinliklerde bütün soy kaidelerinden sapmış olurlardı. D. Aytmambetov'un dile getirdiği gibi “*daha önceki zamanlarda (19. yüzyılın ortasına kadar) at yarışları sadece ölüm yıldönümlerinde yapılırdı. Fakat daha sonra zenginler bu yarışları erkek çocuk sahibi olma, başarılı beylik veya kabile reisliği seçimleri vb. her fırsatta uygulamaya başladılar.*”⁴⁸ Geleneklere göre itibarlı biri vefat ettikten bir yıl sonra yapılması gereken “aş” denilen ölüm yıldönümlerinin zamanlamaları da artık uygulanmaz olmuştu.⁴⁹

Yavaş yavaş geleneklerden kayma eğilimi, bir yandan da etkinlikleri daha serbest şekilde yapmaya fırsat verirdi. Bununla beraber bazı spor türlerini yaygınlaştırmak ve çoğunlukla başka soydan gelen rakipleri mağlup etmek isteyen zenginler yarışların düzenlenmesinde maddi destek gösterirlerdi. Onlar yetenekli güreşçilerin bütün masraflarını karşılayarak ve işten muaf tutarak büyük yarışlara katılmalarını sağlardı. Şüphesiz bunun gibi destek örnekleri millî spor türlerinin gelişmesini sağlamıştı. Ancak söz konusu güreşçilerin kaderleri, himayesinde oldukları zenginlerin iki dudağının arasındaydı. Zira yarış kaybedenin hali de nice olurdu. Eğlencelerin çoğunun merkezinde sıradan kişiler olsa da onlar maddi ve manevi imkansızlıklardan ötürü tek başlarına organizasyonlarını yapamazlardı. Zira yarış için atın alınması, hazırlanması, donatılması vs. çok maliyetliydi. Bu yüzden de ahali iflas ve köleleşme pahasına bile yardım için zenginlere başvururdu.

⁴⁶ D. Aytmambetov, Ukaz, rab., s. 185; Geyder M.I. Putevoditel' Po Turkestanu, Taşkent 1901, s. 71.

⁴⁷ V. Karp - V. Suslov, “Sovremennyy Kishlak Sredney Azii (Sotsial'no-Ekonomicheskii Ocherk)”, *Bystrochenskaya volost' Frunzenskogo Kantona Kirgizskoy ASSR*, vyp. VIII, Frunze 1934, c. 28.

⁴⁸ D. Aytmambetov, Ukaz, rab., s. 181.

⁴⁹ B.D. Dzhamgerchinov, *Prisojedineniye Kirgizii k Rossii*, Sotsekgiz, Moskova 1959, s. 436; *Dzhunushaliyev D. Vremya Sozidaniya i Tragediy: 20-30-ye gody XX veka*, Ilim, Bishkek 2003, s. 258.

Sonuç

Kırgızların milli eğlenceleri ve sergiledikleri geleneksel spor oyunları hayvancılığın baskın olduğu göçebe yaşam tarzına dayanmaktadır. Şenlikler, önemli tarihi olayların yıl dönümlerinde; nevruz, Ramazan ve Kurban Bayramı gibi takvime bağlı günlerde; ölümün ilk günü (kemege-bayge), üçüncü günü, yedinci ve kırkıncı günleri ile birinci yılında; erkek çocuk doğduğunda (beşik-toyu), erkek çocuk bir yaşına basıp yeni yürümeye başladığında (tuşo-kesuu), nişanda (kız-toy/küçük toy) ve evlilikte (üylönü-toy/büyük toy); kabile reisi, bey, han seçimleri veya han öldüğünde hanedandan birinin tahta oturması, yaylaya konulduğunda, koç katımı vb. milli, dini, ailevi, ekonomik günlerde yapılmıştır.

Çalışmada çocuk, genç ve büyükler kategorisinde yapılmış 58 oyun adı geçmiştir. Çalışmanın tarihi kronolojisinde yapılan bu oyunlarda cinsiyet ayırımının yapılmayıp, savaş karakterli ve ölüm riskli sporlar dahil erkeklerin yaptığı her türlü sporu kadınların da yaptığı görülmüş, oyunların bozkır yaşam tarzına uygun milli irade ve niteliklerine göre ortaya çıktıkları anlaşılmıştır. Kırgız ulusal eğlenceleri uzun tarihî süreçten geçerek dinî ayinlerden eğlenme ve vakit geçirme yöntemlerine kadar değişmişlerdir. Fakat 20. yüzyılın başında bu süreç henüz tamamlanmamıştır. Zira birçok eğlence türünde kadim ayinler ile evlilik müessesesi eski sosyal düzenden kaynaklanan bağlar görülmüş, bu bağlar farklı derecede korunduğundan dolayı incelenen eğlenceler üç sınıfa tasnif edilmiştir: *eğlence-ayin*, *ayinle-İlgili-eğlence* ve *eğlence* şeklindedir. Eğlence-ayin türüne dini, sosyal, sembolik, dinî törenlerdeki işlevsellik, dinî törenlerin dışında uygulanamaz olması ve ayinler ritüelindeki değişmez sıra gibi özgün özellikleri taşır. Aynı zamanda da kuralları esnek olan oyun ve kuralları kesin olan yarış biçiminde gerçekleştirildiği de görülebilir. Şenlikte yapılan spor oyunlarının şekli yönünde coğrafi faktörler, milli ve de ekonomik unsurlar, fikri yönünde de kadim dini unsurlar ağırlıklı olarak gözükmektedir. Buradaki dini unsurlarda İslami motiflerin yüzeysel olduğu ve asıl özünde Tanrıçılık ve totemiciliğin yattığı anlaşılabilmektedir.

Kırgız halkının Sovyetler döneminin ilk yıllarında artık sosyal sınıflar sistemine göre yaşamasına rağmen hâlâ zihniyet ile güncel hayatı etkileyen arkaik kültür kodlarının izleri milli eğlencelerde görülmüştür. Yarışlara katılan gruplar kabile anlayışı çerçevesinde mutlaka ayrı soylardan oluşmuş, böyle bir kaide boydan aileye kadar her aşamada uygulanmıştır. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında geçmişle olan bağlar kopmaya başlamış, eğlenceler artık kadim kaidelerin aksine milli-dini ve ailevi merasimlerin dışında istendiği zaman yapılır olmuştur. Eğlence denilen üçüncü türe dahil oyunlar ile yarışlar kadim törenlerden uzaklaşarak ve sadece neşeli zaman geçirme ile uygulanır olmuş, çoğunlukla çocuklar ile gençlerin katıldığı oyunlar, dinî törenlere bağlı kalmaksızın istendiği zaman yapılabilmektedir. Neticede bu kategoride sergilenen oyunlar sınırlı olmakla birlikte Sovyet törenlerinin muhteşem bir dekorasyonu olmaktan öte gidememiş, milli şenlikler ve oyunlar ataerkil-feodal geçmişin birer iptidai kalıntısı olarak görülmüşler ve spor oyunları kabul edilmemişlerdir.

Kırgızların kabilecilik anlayışını ulus bilincinin önüne çıkarıp sınıflara bölünmesi, milli eğlencelerin gelişmesini hatta ilerlemesini engellediği; ulusal oyunlar esnasında katılımcılar arasındaki düşmanlık ile hayatı tehlikeye atacak ve insan itibarını aşağılayacak kadar sert geleneklerin yaşatılmasına vesile olduğu; sınıflara bölünmesi neticesinde de zenginler kişisel çıkarlarının peşine düşerek milli eğlenceler aracılığıyla ahaliyi kendilerine itaat ettirme derdine düştükleri; servet eşitsizliği yüzünden de sıradan kişiler farklı oyunlar ile yarışlara katılamaz oldukları sonucuna varılmıştır.

Kaynaklar

ABRAMZON, S.M.: “Tvorchestvo Kirgizskogo Naroda”, *Sovetskaya Etnografiya*, № 3, 1940.

_____: “Tul” *Kak Perezhitok Animizma u Kirgizov*, Frunze 1946.

_____: *Kirgizy v ikh Etnogeneticheskikh i İstoriko-kul'turnykh Svyazyakh s Narodami Sopredel'nykh Stran*, Avtoref. dok. diss. Leningrat 1968.

_____: *Kirgizy i ikh Etnogeneticheskiye i İstoriko-kul'turnyye Svyazi*, Nauka, Leningrat 1971.

_____: “Normy Braka u Kirgizov v Proshlom”, *Sovetskaya Etnografiya*, № 1, 1976.

ABDRAKHMANOV, YU.: *1916 g. Dnevnik. Pis'ma Stalinu. Kirgizistan Izdatel'stvo*, Frunze 1991.

ARISTOV, N.A.: *Trudy Po İstoricheskomu i Etnicheskomu Sostavu Tyurkskikh Plemen*, Ilim, Bishkek 2003.

Arkhivny Raskryvayut Tayny. Mezhdunarodnyye Voprosy: Sobytiya i Lyudi, Polit izdat, Moskova 1991.

AYTMAMBETOV, D.: *Kul'tura Kirgizskogo Naroda vo Vtoroy Polovine XIX v. i Nachale XX v.*, Ilim, Frunze 1967.

BARTOLD, V.V.: “İstoriya Kul'turnoy Zhizni Turkestana”, *Soch.* T. 2. Moskova 1964.

BERDNIKOV, K.Ye.: *Ocherki Po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestane*, Ak. ped. nauk, CH. 2, Moskova 1960.

DANIYAROV, S.S.: *Kul'turnoye Stroitel'stvo v Sovetskom Kirgizstane (1919-1930)*, Izd-vo AN KSSR., Frunze 1963.

DIVAYEV, A.A.: “İgry Kyrgyzskikh Detey”, *Turkestanskiye Vyskazyvaniya*, № 152, 1905.

DIVAYEV, A.A.: “O Drevnikh İgrakh Kyrgyzskoy Molodezhi”, *Turkestanskiye Vyskazyvaniya*, № 54, 1907.

DZHAMGERCHINOV, B.D.: *Prisoyedineniye Kirgizii k Rossii*, Sotsekgiz, Moskova 1959.

DZHUNUSHALİYEV, D.: *Vremya Sozidaniya i Tragediy: 20-30-ye Gody XX Veka*, Ilim, Bishkek 2003.

GALUZO, P.G.: *Turkestan Koloniya: Ocherki İstorii Turkestana ot Zavoyevaniya Ruskikh do Revolyutsii 1917*, Gos. izd. Uz. SSR, Taşkent 1935.

GALUTSKIY, G.M.: “Upravlyayemost' Kul'tury i Upravleniye Kul'turnymi Protsessami”, *Kul'turologiya*, Moskova 1998.

GEYDER, M.I.: *Putevoditel' po Turkestanu*, Taşkent 1901.

GRODEKOV, N.I.: *Kirgizy i Karakirgizy Syr-Dar'inskoy Oblasti: Yuridicheskiy byt.*, T. 1, № 42, Tipolit. S.I. Lakhtina, Taşkent 1889.

_____ : “Zhenshchina v Kochevom Bytu”, *Turkestanskiye Vedomosti*, № 33-34, Taşkent 1889.

GORYACHKIN, A.: *Igry Kyrgyzskikh Detey vo Vnutrennem Ordene im. Bukeyeva v Astrakhanskoy Gubernii*, “*Izvestiya Obshchestva Arkheologii, İstorii i Etnografii*”, Vypusk 4, vyp. XXVII, 1911.

KARP, V. - SUSLOV, B.: “Sovremennyy Kishlak Sredney Azii: Sotsial’no-Ekonomicheskiy Ocherk”, *Bystrorechenskaya Volost’ Frunzenskogo Kantona Kirgizskoy ASSR*, vyp VIII: 24-28, Frunze 1934.

KAUFMAN, A.A.: *Pereselentsy-Arendatory Turgayskoy Oblasti*, T. VIII, SPb. 1897.

KOSTENKO, L.F.: *Turkestanskaya Obl.*, 1 t., Sankt-Peterburg 1880.

KURMANOV, Z.K.: *Natsional’naya İntelligentsiya 20-30 Godov: Vklad v Vozrozhdeniye Gosudarstvennosti Kyrgyzskogo Naroda i Bor’bu s Totalitarno-Avtoritarnym Rezhimom*, UNDP, Bişkek 2005.

LEVSHIN, A.I.: *Opisaniye Kirgiz-Kazach’ikh, İli Kirgiz-Kaysatskikh Ord i Stepey*, SPb.: Karla Krayya, 1832.

LUNIN, B.V.: *Iz İstorii Russkogo Vostokovedeniya i Arkheologii v Turkestane*, Izd-vo AN UzSSR, Taşkent 1958.

MANNERHEIM, G.G.: *In Central Asia. 1906-1908*, National Board of Antiquities, Helsinki 1999.

MAMYTOV, S.A.: *Kyrgyzsko-Tatarskiye Literaturnyye Svyazi Vtoroy Poloviny XIX-Nachala XX Veka*, Mektep, Bishkek 1999.

OZMİTEL’, E.Y.: *Kul’turnaya Politika Gosudarstva v Kyrgyzstane: Etapy i Puti Realizatsii: Vtoraya Polovina XIX v. - konets 30-kh gg. XX v.*, Kirgizstan Slovenskiy Universitet-Institut İstorii, VAK RF07.00.02, Bişkek 2003.

PLSKIKH, S.V.: *Repressirovannaya Kultura Kyrgyzstana (Maloizuchennyye Stranitsy İstorii)*, KRSU, Bishkek 2002.

PODVARKOV, A.: *Narody Rossii: Kirgizy*, II Kniga, S. Petersburg 1879.

_____ : “Brak i Razvod u Kirgizov”, *Srednyaya Aziya-Al’manakh*, № 2, Taşkent 1910.

RUDENKO, S.I.: *Ocherk Byta Severo-Vostochnykh Kazakhov: Kazaki. Materialy Komissii Ekspeditsionnykh İssledovaniy*, T. 15, AH CCCP, Leningrad 1930.

POSLANNİK, P.V.: *Posolstvo Florio Beneveni v Persiyu i Bukharu v 1718-1725 Godakh*, Nauk, Moskova 1986.

POGORELSKIY, Ya. - BATRAKOV, V.: *Ekonomika Kochevogo Aula Kirgizstana*, Izdaniye Sovnarkoma KASSR, Moskova 1930.

Russkiye Puteshestvenniki i İssledovateli o Kirgizii, Ed. B.V. Lunina, Ilim, Frunze 1973.

Rukopisnyye Fondy Otdeleniya Obshchestvennykh Nauk, AN Kirgizskoy SSR, inv. № 1905.

SEVERTSOV, Nikolay Alekseyevich: *Puteshestviya po Turkestanskomu Krayu i İssledovaniye Gornoy Strany Tyan’-Shanya*, St. Petersburg, Tipografiya K.V. Trubnikova 1873.

SEMENOV, Tyan - SHANSKY, P.P.: *Puteshestviye na Goru Boga v 1851-1852 gg.*, Tom I, Moskova 1947.

_____ : *Puteshestviye v Tyan’-Shan’ v 1856-1857 gg.*, Tom II, Moskova 1958.

SIMAKOV, Geredi N.: *Obshchestvennyye Funktsii Kirgizskikh Narodnykh Razvlecheniy v Kontse XIX-Nachale XX v.*, Nauk, Leningrat 1984.

- SOYUZ, N.: *Trizna u Kirgiz: Severnaya Pchela*, № 283, St. Petersburg 1862.
- SOKOLOVSKIY, V.G.: *Kazakskiy Aul. Tsent. Stat Upravl*, KazASSR, Taşkent 1926.
- SOROKIN, N.: “Zametka o Posmertnykh Kirgizskikh Obryadakh”, *Tobol'skiye Gubernskiy Vedomosti*, Tobol'sk, № 5., 1871.
- STASEVICH, Inga Vladimirovna: *Etnografiya, Etnologiya i Antropologiya Po: Status Vdovy v Kul'ture Kazakhov i Kirgizov*, Kandidata İstoricheskikh Nauk, St. Petersburg 2005.
- TOLSTOV, S.P.: “Perezhitki Totemizma i Dual'noy Organizatsii u Turkmen”, *Problemy İstorii Dokapitalisticheskikh Obshchestv*, № 9-10, 14-23, Moskova-Leningrat 1935.
- TÜRKMEN, M.: “Geçmişten Günümüze Türklerde Rahvan (Yorga) Binicilik”, *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri*, Cilt: 3, Sayı: 4, Ekim 1998.
- TÜRKMEN, M. - İMAMOĞLU, O. - TÜRKMEN, L.: “Dünden Bugüne Türklerde Kız ve Kelin Kovu Oyunu”, *Gazi, Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1, Haziran 2005.
- TÜRKMEN, M. - ÖZMADEN, M.: “Kırgızlarda Popülerliğini Yitirmiş Geleneksel Binicilik Sporları İle Türkiye'deki Versiyonları”, *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, Cilt: V, Sayı: 2, 2000.
- TÜRKMEN, M. - METE, B. - TÜRKMEN, L.: “Geçmişten Günümüze Türklerde Kök-Börü / Ulak-Tartış / Buz-Kaşı / Torpok-Tartış Oyunu”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 166, Ocak-Şubat, 2007.
- TÜRKMEN, M.: “Enish/Oogdarish/Mounted Wrestling in Middle and North Asia Turkish Tribes”, *11th International Sport Sciences Congress*, 10-12 Novamber 2010.
- TÜRKMEN, M.: “Anadolu'da Unutulmuş Bir Geleneksel Oyun: Atlı Tura”, *The Journal of International Social Research*, Vol: 12, Issue: 67, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3799>.
- TÜRKMEN, M. & ALIMOV, U.: “With Developmental Aspects: Cambi Shoot In Central Asian Turks”, *The Journal of International Social Research*, Volume: 12, Issue: 66, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3678>.
- TÜRKMEN, M. & DJANUZAKOV, K.: “Orta Asya Türk Halklarında Kadim Bir Atlı Spor: Ukuruk Salmaktuu-Qurik-Emdik Ürediş”, *Turkish Studies*, Volume: 14, Issue: 7, DOI: 10.29228/TurkishStudies.30379, Yıl: 2019.
- VALIHANOV, Ch.: *Sobraniye Sochineniy*, T. I., AN Kaz. SSR, Alma-Ata 1961.
- VASILYEV, A.V.: “Obraztsy Kirgizskoy Narodnoy Slovesnosti: Kirgizskiy Skazki”, *Tipolithography*, FB. Sachkova, Vyp (№), 1, Orenburg 1898.
- YEVREINOV, A.: *Vnutrenniy ili Bukeyev, Kyrgyzsko-Kazatskaya Orda*, “Sovremennik”, Tom: XXIX, № 10, 1851.
- ZABIROV, K.: *Pereseleniye i Kolonizatsiya Severnoy Kirgizii: Vtoraya Polovina XIX v*, Uch. zap. Ist. f-ta KGU, Frunze 1958.
- ZAGRYAZHNSKY, G.S.: “Ocherki Tokmaksogo Uyezda”, *Turkestanskiye Vedomosti*, № 9-10, 1873.
- _____ : “Yuridicheskiy Obychay Kirgiz i o Narodnom Sude u Kochevogo Naseleniya Turkestanskogo Kraya po Obychnomu Pravu: Materialy Dlya Statistiki Turkestanskogo Kraya”, *Yezhegodnik*, vyp (№) IV, 1876.
- ZHUMABAYEV, B.M.: *Yuzhnyy Kyrgyzstan Glazami Rossiyskikh Puteshestvennikov: Vtoraya Polovina XIX Nachalo XX vv.*, Izd-vo MGUP, Bishkek 1999.